

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ի

Մ Ե Ղ Ո Ի

1864 դեկտեմբեր 5.

ԿՏՈՐ ՄԸ

ԱՅՎԱԶՈՎՍՔԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Բանին դպրութիւնք, կարգին աթոռք, լինին անկող դատաստանք, վըկայքն պսակին ըստ ճգնութեանցն եւ մեղաւորքն տանջին ըստ յանցանացն. դատես զխաչեցողսն եւ պապակին ուրացողքն դժողքն աղաղակէ եւ սատանայ յամօթ լինի» : ՄԱՇՏՈՑ

«Մի եղէց անպտուղ 'ի փոքր վատտակոց» իրր ապագան սերմանող անբերի երկրի» : ՆԱՐԵԿ

Ընթերցող հասարակութեանը յայտնի է Մեղուի յօդուածներէն Այվազովսքի Պարբիւէլ վարդապետին 1863 ին Էջմիածին կանչովիւ եւ անկէ ճամբովիւ. ուստի՝ այս խնդիրը ձգելով անկէ ետքը պատահած քանի մը անհերքելի իրողութեանց վրայօք պիտի խօսինք :

Այն միջոցին որ մեր վերապատուելին եւ պիսկոպոսութիւն երազելու վրայ էր, մինչեւ անգամ (տաի աչքով տեսնողի մը վկայութիւն է) «Ալքիսիսկոպոս Պարբիւէլ Այվազեան» ըսելով կնիք մ'ալ փորել տուեր էր, այն զբոբաղդ միջոցին կրսենք, Նախիջեւանցոց եկեղեցական հաշիւներուն խնդիրը նորէն փրժաւ. փրժաւ եւ այս անգամ աւելի մեծ փոթորիկով : Ահհաիառ Աթուղիկոսը ստիպեցաւ վերջապէս ականջ դնել ազգին անդադար բողոքանաց : Այս որոշման հետեւանքն ան եղաւ

որ Անդրէաս Եպիսկոպոսը իբրեւ Աթուղիկոսի պատգամաւոր, Նախիջեւան զրկվեցաւ մանրամասնաբար քննելու համար թէ՛ այն հին վէճը եւ թէ ընդհանրապէս Այվազովսքի առաջնորդական տնտեսութիւնը, որու մասին ալ, ինչպէս ամենուն յայտնի է, դանդառներուն ձայնը օր օրի կը բարձրանար :

Մեր առաջադրած համառօտութեան սահմանը չը ներեր նէ ալ՝ հարկը կտրկէ որ այս բողոքներուն բովանդակութեանցը վրայօք քիչ մը տեղեկութիւն տանք :

Ըն ժամանակներէ սկըսված սովորութիւն է ազգին մէջ քանի մը գիպուածներու առթով յօշարակաւ գործ մը տալ յանուն աթոռոյ . օրինակ . մարդ մը թէ որ պսակվելու ըլլար, կամ թէ որ մէկը վախճանէր, ասոնց տէրերը, իրենց սրտէն ինչ որ փրթէր նէ՝ բան մը կը նուիրէին : Այվազովսքի Առաջնորդ կոչվելէն 'ի վեր այս յօժարակամ տուքը անփոքելէն հարկ մ'էր դարձեր : Պսակվող մարդը հոգեւոր կառավարութեան կերթար (*) իր քահանային ղեկը պսակվելու հրաման մը առնելու . բայց հոգեւոր կառավարութիւնը մինչեւ որ իր ուղած չափով եւ պսակվողի կարողութեանէն ալ վեր մեծկակ դումար մը չը փրցընէր նէ՝ հրաման տալը մըտ-

(*) Ասի երեք քահանայէ բաղկացեալ ատեան մի է, որ Նախիջեւանի մէջ եկեղեցական գործերուն կը նայի : Անոր անդամները զնոյր կամ փոխոյր Առաջնորդն է :

քէն ալ չէր անցներ • յայտնի է թէ իր հրամանն ալ աժան ծախելու հարկ չունէր • վասն զի բընաւ մէկ քահանայ մը չը կրնար առանց հոգեւոր կառավարութենէն գրաւոր հրաման ունենալու Պապի խորհուրդը կատարել • Առաժ գումարներն ալ՝ 3, 5, 10, 15, 20 և մինչեւ 50 և աւելի քարպովանց • Աւերջին աղքատը պէտք է որ 3 քարպովանց վճարէր • « Ստակ չունիմ, կարողութիւն չունիմ, օրական մշակութեամբ ապրող մէկն եմ », ըսելը, բնաւ պատճառ մը չէր • վասն զի, կըսէին անոր • « աղքատ ես նէ՛ ինչո՞ւ կը կարգը վիս • երբոր հիմայ 3, 5 արծաթ տալ չես կրնար նէ՛ կնիկդ ինտո՞ր պիտի պահես • աղքատին կնիկ պէտք չէ » •

Թէ որ ժամանակները ուղաճնուս պէս ետեւ առաջ խաղցնելու կարող ըլլայինք նէ՛ չը պիտի տարակուսէինք ըսելու, թէ Աղղոյ ըսքանչելի Լքօնովի Մայրութեան, իր Թէօթիի գաղափարը ասոնցմէ է ուսեր, վասն զի անի, ինչպէս որ Խորէն վարդապետն ալ իր Լքօնովի բօլիթիքի (քաղաքական տնտեսութիւն) դասերուն մէկուն մէջ ըսած էր, կը քարոզէ թէ՛ « աղքատը սէր չուզեր, ստակ չունիմ մի, սիւրելու ալ իրաւունք չունիս » •

Մարդկութիւնը, Եւրոպայի մէջ, ատեն մը խաւար ժամանակէ անցաւ, երբոր տակաւին շատ նոր եւ շատ կոպիտ կերպով կը հիմնը վեր աւատական յարաբերութիւնը իշխանի և ստրուկի մէջ • Այս խաւարի եւ բարբարոսութեան ժամանակ էրիկ մարդիկ՝ իրենց իշխանի դրօշին տակ զինուորովելով, անոր հողը մշակելով, անոր սոսկալի հարկեր վճարելով իրենց պարտքերը կը կատարէին նէ ալ կանայի սեռն ալ հարկ մը կը վճարէր անոր, եւ արդի հասկացողութեամբ խիստ դժուարալուր և անտանելի հարկ մը • Այս հարկը, այն խաւար ատենները, երկար միջոց բնօրէն վճարվեցաւ նէ ալ ետքը ժամանակի դատաւարտութեան ներքեւ իշխալով դրամական հարկի դարձաւ • Որուն անունը մինչեւ այս օրս (եիւս բրիմաքնօք դիս) ըսելով պատմութեան մէջ ալ կը յիշվի • Հարսնացուն հայրը, մինչեւ որ այս հարկը դրամով չը վճարէր նէ՛ իշխանը հրաման չէր ընելու պատկելու անոր աղջիկը, որ ինչպէս ըսինք, դրամական հարկի դառնալէն առաջ պարտական էր ինքը բնօրէն վճարել • • • — կըսվի թէ Խորէն վարդապետը՝ իր Արքեօլօփիք (հնախօսական) դասերուն մէկուն մէջ այս հարկին բնօրէն վճարմանը յարակից եղած պարագաները

խիստ ազդու, կենդանի եւ շօշափելի կերպով նկարագրեր է • բայց մեզի մութ է • մենք լսողաց ենք ուստի եւ զանց կընենք ասի •

Մեր Այլադուքին Հայերու մէջ, այս հարկը, դրամական կերպարանքով, նորոգեր էր սա տարբերութեամբ միայն, որ փեսացուն վըճարէ՝ փոխանակ հին հարսնացունին • եւ ասի՝ աւելի պատշաճաւոր կերեւար անոր, նախ որ « այր է գլուխ կնոջ որպէս եւ Քրիստոս գլուխ է եկեղեցւոյ » • երկրորդ, ըստ որում վարդապետ մը չը կրնար իգական սեռի հետ պաշտօնական յարաբերութիւն ունենալ • « զի նմա աշխարհ ՚ի խաչ ելեալ է եւ նա աշխարհի » • անի, ինչպէս բարակ անգղիացիք կ'ըսեն՝ (օնլի ֆօր ճէնդըմէն •) •

Ամենքը գիտեն որ Հայերու մէջ Պապէն առաջ նշանուէր ալ կըլլայ • մեր վարդապետը Երիստոտելին հետեւելով՝ տրամաբանութեան մէջ տաւր սեռ (քաթէկոլի) կընդունի նէ ալ անով ալ գոհ չըլլալով՝ անկէ դուրս շատ ուրիշ սեռեր ալ գտեր է • ուստի նշանուէրն ալ այն նոր սեռերուն մէկուն տակը կիյնար • Մէկը չէր կրնար նշանվել մինչեւ որ հրաման չառնէր • ըսել է որ մինչեւ որ հարկը չը վճարէր ըստ վերոյիշեալ սահի •

Նշեցեալի մը կիրամուտքը (կիրամուտ, այսինքն եօթնօրեայ կարգը) նոյնպէս առանձին հրամանի կը կարօտէր ըսել է թէ չէր կրնար կատարվել մինչեւ որ անոր ալ բաժը չը վճարվէր • « Ստակ չունիմ մի, մեռելիդ ալ կիրամուտք պէտք չէ • աղքատին մեռելը առանց կիրամուտքի ալ շատ աղէկ կրնայ պատկիլ • բայց թէ որ ունիս ու չը տալիք կընես նէ՛ գիտցած ըլլաս որ առանց կիրամուտքի մեռելը ուղղակի հոն կերթայ « ուր որդն ոչ մեռանի եւ հուրն ոչ շիջանի » • Անդին աղքատ մը աղի արտուէր թափելով « խիղճս կը տանջէ կոր, կըսէ, ըստոր հօրս կիրամուտքը չը կատարեմ » • Ուրիշ աղքատ մը, « մայրս, կըսէ, այնչափ երախտիք ունի վրաս, առանց կիրամուտքի պատկեցնեմ » • « Օւաւակս անխնդաց էր, կողբայ այրի մայր մը, առէք սա գօտին ու սուռաթնուն նետեցէք, զաւկիս կիրամուտքի հրամանը թող տան » •

Այս ամեն կիրամուտքներն ալ կը կատարվին, ըսել է թէ հարկերը կը վճարվին •

Մարդու մը հարկաւոր է վրայական մը ունենալ, իր ծննդեան եւ մկրտութեան համար, որ « չափաբերական վկայութիւն » կըսվի եւ Ուստի մէջ շատ հարկաւոր բան մ'է, վասն

զի մէկը չը կրնար տէրութեան որ եւ իցէ դրօշ-
րոցը մանեկ կամ պաշտօն մը ստանալ մինչեւ որ
ուրիշ կանոնաւոր վկայագրաց հետ աւ ալ չը
ներկայացնէ։ Եյս վկայականին գինը աւելի
սուղի ելած էր, մինչդեռ անոր համար ոչ մեր
եւ ոչ ուրիշ ազգերու մէջ երբէք բան մը վճար-
ված էր։ «Տղադ տէրութեան դպրոցը պիտի
դնես, կրտէ տէր հայրը, հարկաւ կարողութիւն
պիտի ունենաս որ ասի մոմքոտացեր ես. վասն
զի՝ ամեն տարի քանի մը հարիւր քառապովանցի
ծախք ընելի՞ յայտնի բան մ'է։ Ստակ չունիմ
ըսել չես կրնար. չունիս նէ՝ տղադ դպրոց մի՞
դներ։ Բայց որովհետեւ ունիս եւ կուգես որ
տղուդ ալ կրթութիւնը կանոնաւոր ըլլայ, մե՞ծ
բան է թէ որ անգամ մը այս վկայականին հա-
մար 10, 20 եւայլն քարպովանց վճարես»։

Եռաշնորդը որ, «դհոգեւորն սերմանէ ՚ի
ձեզ, մե՞ծ ինչ է եթէ զմարմնաւորն հնձիցէ»
չիցէ՞ բնաւ ընթերցեալ քո յօրէնսն. թէ մի կա-
պեսցես զյուռեկ եզին կայտաւոյ»։

—Տէր հայր, դուք իս աղէկ կը ճանչէք,
որ հօրմէս որք մնացի եւ իմ փոքրիս եղբայրս
ալ իմ խնամարկութեանս ապաստան մնաց։
Գիտէք որ ես վաճառականի մը քով տարին 300
քարպովանցով ծառայութիւն կ'ընեմ. ասկէ
200 ը տարեկան, եղբօրս կրթութեան վրայ պի-
տի դնեմ. մնացած 100 ով ես ու մայրս պիտի
աղքատօրէն ապրինք. կ'աղաչեմ, սա վկայակա-
նին համար ստակ մ'առնեք ինէ»։ աս կ'ըսէ
երիտասարդ Խ

—Իլլէ քի 25 քարպովանց պիտի տաս»։

Երիտասարդը կը նայի որ չը վճարած չը
պիտի ըլլայ՝ արտօսւք թափելով կը հանէ կու-
տայ իր աշխատութեան վարձքը ու թշուառ
մօրը հացազինը, եւ վկայականը վերջապէս
ձեռք կը բերէ։

Ետնց պէս դեռ եւս ուրիշ շատ բաներ, որ
չ'ենք ուզեր հիմակուհիմայ այս համառօտու-
թեանս մէջ ծրագրել. սա միայն կ'եւելցընենք
որ եթէ բան մը հարկէ ազատ մնացեր էր նէ՝
անի եկեղեցի երթալն էր. Իրաւ կ'ըսենք որ
մնացածը աս էր. ժամերու գուռը մարդ կե-
ցընել եւ մանող եղնողէն քիւրտ տէրէպէյինե-
րուն Բոլորիդ Կոստան պահանջել, իսկ չը առնողը
ժամուն դռնէն գուռս ընել։

Խորհուրդ կու տանք Եյսպագովսին որ չ'ել-
նէ այս տողերը իր աշխարհածանօթ ստակօ-
տութեամբ մերժել փորձէ եւ մեզ ալ ստիպե-
իրեն բարոյականին վերջին եւ մահացու հար-

ուածն ալ հասցընել։ Եյս ամեն ըսածնիս ա-
նուններով, թուով, ամսով եւ օրով կրնանք ա-
պացուցանել, թող աչքը բանայ։ Մեր ըսած-
ները Նախիջեւանի բողոքներուն քառորդը չեն,
այն գրաւոր բողոքներն ալ այսօր քննիչ եպիսկո-
պոսին գրասեղանին վրայ կը կենան եւ որչափ
որ բողոքներուն մէջը գրված են այնպէս եր-
կուք ալ քննութիւնը պիտի բանայ. ասի ա-
ռանց տարակուսելու կը պնդենք։ Մեր վար-
դապետը խելք ունի նէ՝ բերանը չը բանար.
վասն զի բանայ նէ՝ հոտը աշխարհ կը բռնէ

Եյսպագովսին ինչ կարգադրութիւն որ ը-
րեր էր Նախիջեւանի համար, զանի, ՚ի հար-
կէ, վիճակին ուրիշ տեղուանքն ալ կը քալեցընէր.
Բայց ՚ի Սայրաքաղաքներէն այսինքն որ Մոսկ-
վայէն եւ Բեդերսպուրէն, ուր զառաջնորդն
ալ, անոր հրամանն ալ, ըրած կամ ընելիք կար-
գադրութիւններն ալ միասին կը դռօշմեն։

Ս'երը յիշված հարկերուն գումարները կը
հասնէին մեր անարժաթ Կողմա—Դամիանոսի
ձեռքը. բայց ասոնք չեն միտակ. այլ եւ բոլոր
վիճակին (Սայրաքաղաքներէն դատ) մէջ գտնը-
ված եկեղեցեաց տարեկան ծախքերէն եւելցած
գումարներն ալ, ըստ որում եկեղեցականներէն
կը պահանջէր եւ պահանջէին ետքը կառնէր որ
Ընթերցողը չը կարծէ թէ ասոնք առաջնորդին
պատկանեալ գումարներ են. քաւ եւ միլիցի.
Եկեղեցեաց գումարները եկեղեցիներունն էր, որ
միշտ կը դիզվէր ան գիտաւորութեամբ որ նը-
շանաւոր դրամագլուխ մը բաղկացընէին ետքը՝
դպրոց մը բացվի, բայց անանկ որ դպրոցին
տարեկան ծախքը, որչափ մեծ ըլլայ նէ ալ դը-
րամագլուխն շահովը միայն գոյվի. բնաւ մայր-
գումարին ձեռք չը դպրոցներով որ կործան-
ման ապահով ճամբայ մըն է։ Ըթողային ըս-
ված կամաւոր նուէրքն ալ, որ առաջ յօժարա-
կամ եւ անբռնադատ ըլլալով՝ աննշան գումար
մ'էր, դարձեալ Իշմիածնայ եւ դպրոցներու
վրայ ծախք ըլլալու կ'ենդադրվէր. Իսկ առաջ-
նորդը 2100 քարպովանցի չափ Տէրութեան
գանձէն ռոճիկ կ'ստանար (ինչպէս Եյսպագովս-
քին) եւ Քիշնօֆի, Եգրիմանի եւ Գրիգո-
րուպօլսի մէջ գտնուված առաջնորդական այգի-
ներուն եւ պարտէզներուն արդիւնքն ալ անոր
կը հասնէր, որով առաջնորդին տարեկան կա-
նաւոր եկամուտը 3000 քարպովանցի կ'ենէր։

Հին դրամներուն խօսքը չենք ընել. հին
դրամներ ըսածնիս ալ սա Խալիպեանէն առնը,
վելիք ստակները չեն, որ 64,000 քարպովանց

մէյ մը—Խալիպեանցը տուեր է ասի՝ Այվազովսքիի առաջնորդ ըսվելէն առաջ—50,000 ալ մէյմը . — 9,000 քանի քարպովանց ալ՝ տակաւին վարդապետին երեսը չը տեսած՝ 1858 ին Խալիպեանցը անոր զրկեր է եղեր : Այս վերջին գումարը հարկաւ դաւազանապտուղ մը ըլլալու է , ինչու որ անոր նշանակութիւնը մարդ մը չը գիտեր , բայց եւ այնպէս ասի իրողութիւն է , քանի որ բոսդայի պիւռօյին մէջ նշանակված է . . . հին դրամները սա Մատթէոս Սրբազանի (Այվազովսքիի նախորդը) օրովը (1846—1857) ‘Մախիշեանի եկեղեցեաց մէջ գոյացած մայր—գումարը , որ անողորբելի եւ անստգասանելի ճշդութեամբ դրեր է անի Օտեսայի դրամանոցին մէջ՝ յօգուտ եկեղեցեաց եւ ապագայ մայր դպրոցին շահով բանելու համար : Այլ եւ նոյն Սրբազանին՝ մասնաւոր մարդոց ձեռք անցուցած դրամները , որոնց ապահովութեան համար կրկնապատիկ եւ եռապատիկ արժողութեամբ անշարժ կալուածներ գրաւի առեր էր յանուն եկեղեցեաց եւ ասոնց ամենուն թուղթերը վիճակէն ելնելու ատեն ‘Մախարարութեան հրամայելովը Այվազովսքիին տուեր էր , անկէ՝ այս ամենը ստանալուն համար ձեռագիր մը առնելով :

Զրսենք Խորբի եկեղեցեաց ստակները , որ Տեօփէթեանց ազնուական Թորոս աղայի ձեռքը կը գրտնրվէր : Զրսենք Պետարապիայի եկեղեցեաց ստակները , որ Անուշեան Պարապետ աղային քովը կը գտնրվէր Աւետեան Տառուածատուր աղայի մեռնելէն ետքը : Զրսենք Քիչնօֆի մէջ , հանդուցեալ ‘Սերսէս Սաթուղիկոսի ջանքով եւ աշխատութեամբ եկեղեցական լայնածոց շինութեանց արդիւնքը , որոնց տարեկան եկամուտը քանի մը հազար քարպովանցի կ’ենէն : Զրսենք Խորի վանքի անտառին արդիւնքը կամ նոյն վանքի Օր—պազարին մօտերը ունեցած Օտէխայլաճ ըսված հողին արդիւնքը , եւայլն , եւայլն , որ մէկը ըսենք , ասոնց ամենուն ցուցակը մեր քովը չէ ետ : Ահա այս ըսածներնուս եւ չ’ըսածներնուս պարզ կը տեսնուի , թէ ի՞նչ սոսկալի գումարներ (մեր ազգի արդի վիճակին համեմատութեամբ կ’ըսենք) անցան Այվազովսքիի ձեռքը : Միմիայն տարեկան մուտքը՝ ի բաց առեալ իր արքունի ռոճիկը , ի բաց առեալ մայր—գումարները , ի բաց առեալ , վերը յիշված այգիներուն արդիւնքը , ի բաց առեալ , մայր—գումարներուն սոկոսիքը , 10,000 քարպովանցէն աւելի էր :

Ասոնք , որ կոյր կուսակցութեամբ մը ըսեմ , թէ անգիտութեամբ , վասն զի շիտակը զրուցելով դժուարնիս կու գայ զեվզելութեամբ ըսելու . ասկէ քանի մը տարի առաջ զԱյվազովսքիին պաշտպանելու կը ձգնէին , պէտք է որ այսօր պատասխան տան թէ՛ ի՞նչ եղան աս քանի մը հարիւր հազար քարպովանցները , իրենց շահերով ու տարեկան եկամուտներով : Ի՞նչպէս կ’ըվեցան եւ ի՞նչպէս եղաւ որ եկեղեցիները եւ անոնց վարձկան առաջնորդը այսօրուան օրս բացը ելան :

Այվազովսքիի ներքին գործոցը տեղեկութիւն չ’ունեցողը կրնայ թերեւս անոր աշխարհածանօթ ճիզվեթական լեզուն խաբվելով կարծել թէ մեր անարժաթ Աղոման դպրոցին վրայ է դրեր աս ամենը : Մենք չ’ըսենք ասոր գէ՛մ տակաւին այն իրողութիւնը որ ինքը Այվազովսքիին յայտնած է թէ եկեղեցական գումարներէն տարին 6,000 քարպովանց իր բնակութեան եւ անորեան համար ծախք կ’ընէ եղեր , վերը յիշված իր կանգնաւոր ռոճիկներէն դուրս (ասի իր խոստովանածն է եւ կ’երեւայ թէ այն օրէն սկսելով է որ իր նկարիչ եղբորը հետ քիչ մը անախորժութիւն ունեցաւ ընտանեկան ծախքի պատճառով , վասն զի նկարիչը կ’ըսէր թէ այսչափ ատեն ինք պահեր է ընտանիքը , հիմայ ալ թող վարդապետը պահէ , հիմայ անոր ձեռքը շատ ստակ կայ եւայլն) :

Զրսենք նաեւ թէ Այվազովսքիի պէս մէկը չէր կրնար դրամոց հոգաբարձութիւն ընել . — Պ . Ալթունճեանց ամբարի այն երեւելի դաշնագիրը վկայ է մեր խօսքին . . . Զրսենք նաեւ թէ իր ցնդաբանութիւնքը (որ երկուքի կը բաժնրվի : մէկը անամօթ համբաւի անսանձ տենջանք ինքզինքնին դովելու , մէյմ’ալ աս , ան վատարանելու , ասոր անոր վրայ մուր քսելու , Միխիթարեանց հայհոյելու եւայլն , որոնց համար ստակ մ’ալ սուղոյ չկայ) տպելու համար տպագրական մեծ մեծ ծախքեր ըրին : Այլ սա միայն ըսենք , թէ դպրոց մը բանալու համար , ան ալ մեծածախք դպրոց մը . (ձգենք անոր ներքին խիտութիւնը) , սակայն աւագը կրնայ հիմ ըլլալ :

Դենք թէ առ ձեռն պատրաստ 200,000 քարպովանց գրամադրու իս մը ունինք . բայց կրնանք այս գումարին շահովը , որ շատ շատ տարին 10,000 քարպովանց պիտի ըլլայ՝ ճառ 0/0էն ապահով կերպը առնելով , դպրոց մը բանալ , որուն տարեկան ծախքին համար եթէ 18,000 քարպովանց չըլլայ նէ՛ պիտի գոցվի՝ ինչ

պէս ասկէ տարի մը առաջ յայտնեց Այվազովս-
քին առ Եսախպեան գրած մտերմական նամա-
կին մէջ. Այս գումարին վրայ 6,000 քար-
պովանց վարդապետին ծախքն ալ եւեթներու
ըլանք նէ՝ հետեւեալ թիւը պիտի ստանանք .
— 24,000 քարպովանց՝ մինչդեռ մեր գրամագը-
լուիւր 10,000 քարպովանց կը բերէ : Ասոնք ըլ-
լալէն ետքը յայտնի է որ ամեն տարի 14,000
քարպովանց իր շահով հանգերձ մայր—գու-
մարէն վար երթայ պիտի . ամեն տարի ալ այս
վրայ տալիքը պիտի աւելնայ՝ վասն զի մայր—
գումարը ալ չը կրնար տարին 10,000 քարպով-
անց բերել : Աս ալ բաւական չէ դեռ եւս՝
եւեթ ահագին շինուածք մը շինելու ձեռք
զարնել , որով նախնական ենթադրութեամբ 200,000
քարպովանցին կէտին իջեցնել : Ըսել է թէ 3,000
քարպովանց տոկոս առնել տարին ու 19,000
քարպովանց վրայ տալ : Այս սքանչելի դործո-
ղութեան անխախտի հետեւանքն ի՞նչ է . մի-
թէ կարօտութիւն կայ ըսելու , դպրոցը քանի
մը տարիէն բացը կ'ելնէ , կը գոցվի կամ էն շա-
ար Խրքմի թաթարներուն եշերն ու կովերը կը
կապվին մէջը եւ այնքան հազար քարպովանցն
ալ զո՛ւր տեղը վատնուած կըլան :

Այս ամենը առաջուց տեսնողներն էին որ
դէմ էին Այվազովսքի անհիմն դործքին . ըստ
որում արեւու պէս յայտնի էր որ անոր բռնա-
ծը չ'երեւիլք ճամբայ մըն էր , ձգենք ուրիշ
պատճառները , ձգենք որ Եսախպեանի ստա-
կով թէոգոսիոյ մէջ դպրոց բանալը , լոկ այն
պատճառաւ որ վարդապետին ընտանիքը հոն կը
բնակի՝ ուտելու ապուր չ'էր . վասն զի Եսախ-
պեան այսօր իր հինգ գեղերով 3,000 տուն է ,
խսկ « Թէոգոսիա 120 Հայու տուն կայ ամե-
նը » յայտնի է թէ դպրոցի կարօտութիւնը ա-
ւելի զգալի է Եսախպեանին համար եւ աւե-
լի կարեւոր այն տեղին քան թէ Թէոգոսիայի
համար :

Չենք ուզեր բնաւ բերան բանալ աս դըպ-
րոցին ծախքերուն վրայօք , վասն զի խեղճ բան
էր . ինչու որ երկու հազարով , հազարով ու
ճիկ ստացողներ քանի հատ կային եւ ի՞նչ մար-
դիկ եւ ինչո՛ւ համար , մինչդեռ դպրոցին տը-
ղայքը անօթութեան հետ պատերազմելով վեր-
ջապէս 1863 ին ալ չը կրցան զիմանալ եւ իրմ-
բովին կծկեցին . ասի մենէ առաջ օրագիրներու
մէջ գրեցին նէ ալ քանի մը պարագաները դեռ
մնացեր են գրուանի տակ եւ մենք ուրիշ անգա-
մի կը շէնք , վասն զի այն ամենը անհնար է մէկ

գրուածքով մը « գուրս ցատկեցնել » : Այս
փոքր ի շատէ ծաղկաքաղը անոր համար ըրինք որ
ընթերցողը հասկընայ թէ Եսախպեանցոց բո-
ղոքը եւ Աթուղիկոսի միջամտութիւնը ազ-
գային ամենահարկաւոր կարիք մ'էր , ուստի ե-
քննիչ զրկելը եւ այս ամեն չորագործութեանց
վերջ դնելը հազար եւ բիւր անգամ անհրա-
ժեշտ :

Ներում խնդրելով ընթերցողներէն քիչ մը
հին բաներու քովերէ անցնելուս համար՝ շա-
րունակինք նորերը :

Նորէաս Եպիսկոպոսին Եսախպեան հաս-
նելէն քանի մ'օր առաջ , Այվազովսքին Իջմի-
ածնէն վերադառնալով եւ Եսախպեանի մէջ
երեք օր մնալով , իր արբանեակներուն ու Հո-
գեւոր Առաւմարութեան պատուիրեր էր որ Ե-
պիսկոպոսը գալու ըլլայ եւ քննութեան սկըսե-
լով անոնցմէ տեղեկութիւն կամ հաշիւ պա-
հանջելու ըլլայ նէ՝ բնաւ չը տան եւ իրեն
ըսեն ալ որ առանց իրենց Առաջնորդի հրամա-
նին չեն կրնար Եպիսկոպոսի պահանջումը գո-
հացնել : Եպիսկոպոսը Եսախպեան գալէն
ետքը , իրաւցընէ ասանկ ալ եղաւ . ըստ որում
անպիտան քահանայքը զաջան Եպիսկոպոսին
անոր պահանջած տեղեկութիւնքը , առաջ բե-
րելով իրենց վարդապետին հրամանը , թէեւ
Եպիսկոպոսը ամենայն Հայոց Աթուղիկոսի
կոնդակով էր եկեր : Սա ալ չը մոռնանք յիշե-
լու , Այվազովսքի ինչ աստիճան Աթուղի-
կոսին դէմ բմբոստանալը ցուցնելու համար ,
որ այն երեք օրուան մէջ Հոգեւոր Առաւմա-
րութեան հրաման ըրեր էր որպէս զի առանց
իր առաջարկութեան՝ ուղղակի Աթուղիկոսէն
խաչ ստացող քահանայքը չը համարձակվին խա-
չերնին կրել : Ինք՝ Այվազովսքին , Առաջնորդ
անուանված ատեն , առանց մէկու մը պարզե-
ւելուն՝ եւ հրամանին անկարագրելի անամո-
թութեամբ վաճառանոցէն խաչ մը առելու
վիզը անցուցեր էր (ասոր ականատեսները հա-
զարաւոր են) եւ 1859ին նոյն խաչով զԱթու-
ղիկոսը Փօթիի նաւահանգիստը դիմաւորելու
յանդգնէր էր : Ետքը աս ան միջնորդ ձգելով
(Մակար Եպիսկոպոսը եւ Մկրտիչ վարդապե-
տը — այժմ Եպիսկոպոս — վրայ են այս բա-
նին , թող զԱթուղիկոսը) Աթուղիկոսն ալ
անոր տղայական փառասիրութեան վրայ խղճա-
լով ան խաչը կրելու համար անոր կոնդակ մը
տուած ըլլալով Այվազովսքի աններելի սխալը
շտկած էր նէ ալ հիմայ նոյն Այվազովսքին ի-

ընեն խաչ տուողին ուրիշներուն տուած խաչը չընդունելու փորձը ըրաւ, թէ եւ մեղք մը չեղաւ, զի տէրութեան օրէնքով ատի՛ր Վաթոռիկ կոսական մէկ բարձր արտօնութիւն մ'է, որ անկէ զատ Վայսրը միայն կրնայ տալ. իսկ ասոնցմէ զատ ոչ ոք մէկ պաշտօնեայ մը չունի այս արտօնութիւնը:

Ընդդէմս եպիսկոպոսը Հոգեւոր Վառաժաւութեան պատասխանը ստանալով՝ ստիպվեցաւ գրել եւ ծանուցանել Ե. յվազովսքին թէ՛ իր գալը եւ թէ՛ իր նպատակը: Եւ Վաթոռիկոսի կոնդակի զօրութեամբ պահանջեց անկէ, որ իսկոյն հրաման ընէ Հոգեւոր Վառաժաւութեան՝ իրեն հնազանդիլ եւ իր ընելիք հարցումներուն ստորոգաբար պատասխանել. մէկ խօսքով՝ քաղաքավարութեամբ մը հասկըցուց անոր, թէ ինքը քննիչ է եւ թէ Ե. յվազովսքին իր առաջնորդական տնտեսութեամբ հանգերձ այդ քննութեան նիւթը եւ առարկան: Եւ հայտնաբերեց սկսած՝ մեր վարդապետը հրապարակաւ տնկեց Վաթոռիկոսին դէմ ապստամբութեան դրօշը:

Վազուց քարոզված գրութիւն մ'է, թէ թերակրթութիւնը աւելի լիստակար է քան եւ թէ տիւզճէ տգիտութիւնը: Բայց Ե. յվազովսքին նոր օրինակով մ'ալ հաստատեց զանի: Ընկալապէս պատասխանեց Եպիսկոպոսին թէ ինքը օգոստոսաբաւ Վայսեր հրովարտակով նշանակված առաջնորդ ըլլալով՝ մէկը չը համարձակիր եղեր անոր վրայ քննիչ դրձել, առանց Վայսեր հաճութիւնը կանխաւ առած ըլլալու: Եւ որովհետեւ Վաթոռիկոսը առանց Վայսեր հրամանի, ինք իր հեղինակութեամբ ըրեր է ասի ուստի Ե. յվազովսքին ինքզինքը ազատ կը ճանչէ եղեր եպիսկոպոսի պահանջումը կատարելէն:

Ի՞նչ խեղճ բան: Սոոյդ է Տէրութեան օրէնքին մէջ կայ յօդուած մը, որ կ'ըսէ. «գերագոյն հրամանով հաստատված պաշտօնակալ մը, չը կրնար քննութեան ենթակայ ըլլալ առանց գերագոյն հաճութեան»: Բայց նոյն օրէնքին մէկ ուրիշ հատորին մէջ, ուրիշ դիպուածով մը այս յօդուածը բացատրված է. «թէ քննութիւնը պաշտօնէ գուրս գործըված յանցանքի համար կ'ենթադրուի»: Ըսել կ'ուզէ թէ Վայսեր հրամանով նշանակված պաշտօնակալ մը, իր պաշտօնէն գուրս ուրիշ յանցանքի մը մէջ գանդուելու ըլլայ նէ՛ հարկաւ ոմի իր պաշտօնական իշխանութեանը (որուն որ ինքը ենթադրեալ է) չը վերաբերիր. ուրեմն՝ անի հա-

սարակաց տեսչութեան այսինքն ընդհանուր դատաստանի կարգին պիտի յանցնուի: Բայց քանի որ այն մարդը Վայսեր հրովարտակով պաշտօն մը կը վարէ, ուստի անմիջապէս Վայսեր իմաց պիտի տրվի ու անոր հրամանը ընդունվի: Բայց որ դաւաճապետները Վայսեր հրովարտակով կը հաստատուին. բայց ներքին գործոց նախարարը կրնայ անոնց վրայ քննութիւն բանալ, թէ որ ըստ պաշտօնի չարագործութիւն մը տեսնէ եւ ասոր համար հարկ չ'է որ ամեն անգամ զՏէրութիւնը անհանգիստ ընէ: Եւ առջև նորդները (Ուսուց) Վայսեր հրովարտակով կը դրվին, բայց Ուսուց Ս. Սիւնհոգոսը ուզած ատեն կրնայ անոնց վրայ քննութիւն բանալ: Եւ անի ալ օրէնքին մէջ ըսված է, որ Հայոց՝ առաջնորդներու գործերը, անոնց թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ ըստ պաշտօնի ունեցած թերութեանց մասին բողոքները կը վերաբերին Եւմիածնեան Արքազան Սիւնհոգոսին, որուն ատեն նապետն է Ծայրագոյն—Պատրիարք—Վաթոռիկոսը: Եւ ողջ դատողութիւնը արդէն կ'ըստիպէ թէ մէր վարդապետի առաջ բերած օրէնքը մեկնութիւն մը ունենալու է. վասն զի առաջնորդէ բարձր օրինադրեալ իշխանութիւնը կան, որոնց ենթադրված են առաջնորդները օրէնքի զօրութեամբ: Թէ որ առաջնորդները Վայսեր հրովարտակով հաստատված ըլլալով միմիայն Վայսեր հրովարտակով պիտի ստիպվէին պատասխան տալ իրենց ըրածին համար՝ ալ ի՞նչ հարկաւոր է Սիւնհոգոս, ի՞նչ պետք է Վաթոռիկոս:

Եսորեն վարդապետը իր իրաւաբանական դասերէն մէկուն մէջ՝ վերոյգրեալ օրէնքին վրայ ճառեր էր նէ ալ՝ աս կոտորին լաւ ուշադրութիւն չ'էր ըրեր. ուստի մենք քիչ մը բացատրեցինք, որ աս օրէնքին պետք ունեցողը՝ զանի ամբարտաւանութեան յենարան չը կարծէ: Եւ հասարակ սա ալ կ'ըսենք, որ օրէնքի շառաւիղներուն մէջ չը մտնուի «Բռնութիւնը լուծելու չը նմանիր. խաչ մըն ալ չէ որ բաղարէն առնես վիզդ անցընես. անի ուսում կ'ուզէ ա՛ գուգում»:

Վաթաղաբար Վաթոռիկոսի բացած քննութիւնը, մեր վարդապետի պաշտօնական գործերուն կը վերաբերէին. օրինակի համար, եկեղեցական հաշիւներուն եւ դրամներուն բանը, եկեղեցւոյ խորհուրդները եւ քրիստոնէական արարողութիւնքը, որ Յուսուփի եւ Բուղայի ժամանակներն անգամ ազատ ըն-

Այսպիսով օրով հարկերու կապվելը եւ այլ այսպէս շատ մը բաներ :

Անդրեաս եպիսկոպոսը Այսպիսով օրով իրաւաբանութեան վրայօք թող Աթուղիկոսին դրելու վրայ ըլլայ , մենք նայինք թէ տակաւին ինչ կրնէ մեր վարդապետը , թէեւ չըրած ալ գիտէինք իր ընելքը , սակայն բնական ետքը իւրողութեանց անունով եւ վկայութեամբ խօսիլը աւելի դիւրին եւ հաստատ ըլլալուն համար որոշեցինք որ մենք ալ եղածը միայն ծանուցանենք : Եղածն ալ սա է :

Մեծադիր դանդաղագիր մը առ ներքին գործոց նախարարը Աթուղիկոսէն , Հայրապետեանցէն (Մարտիկեանի քաղաքապետ) եւ Վալբանդեանցէն : Հազար սուտ , բիւր զըրպարութիւն՝ ըստ ամենայնի ձրի տարով . ըսես թէ ասի « անանուխը եւ չամանը տասանորդողը » չէ :

Այս բողոքով ալ գոհ չ'ըլլալով՝ Ֆրանսերէն գաղտնի նամակ մըն ալ Ամն Սիվեթին : Ասի ներքին գործոց նախարարութեան մէջ այլ լախիօն ազգաց հոգեւոր գործերուն կառավարին է եւ ճշմարտութիւնը միայն խոստովանած կրկնաք թէ որ ըսենք միանգամայն՝ եւ մեր Այսպիսով օրով արարիչը :

Այս գաղտնի նամակին վրայօք ինծի բան մը մի՛ հարցընէք : Ինծի կու գայ որ մեր վարդապետը այս նամակէն վիճադրութեամբ շատ օրինակ քաշեր եւ քովը պատրաստ կը պահէ , պէտք եղած ատենը ամսաթիւը եւ տարին միայն նշանակելով փութային կու տայ . վասն զի 1888էն սկսած անոնց բովանդակութիւնը չը փոխվիր եւ կրնանք ըսել թէ տարին ալ էն քիչը , չորս հատ՝ տարուան ամեն մէկ եղանակին համեմատ , կը զրկէ : Հարկաւ ասի՝ վիճադրված չ'ըլլար նէ՝ 6 տարու մէջ փոփոխութիւն մը կը կրէր . մնաց որ օրինակն ալ Մեչուխեչային ձեռքը չ'էր անցներ : — Մեչուխեչան կը խոստանայ որ մը անոր թարգմանութիւնը հրատարակել բնագիր Ֆրանսերէնին հետ (ի՛նչ Ֆրանսերէն) թէ որ խօսքը բռնէ հրատարակէ նէ՝ անտարակոյս ընթերցող հասարակութիւնը ոչ միայն առիթ կուենայ մեր աղաւնամիտ վարդապետին բերնին սրկրթութիւնը , այլեւ քիչ մը մեր սուրբ հօր ներսի դին ալ տեսնելու . քանզի մասնութեան եւ դաւաճանութեան ասպարէզին մէջ միայն վար կը ընէ ան իր դիմակը :

Իրաւ որ կը զգվինք անդադար այս պիգալի բաներուն վրայ մտածելէն որ մարդկութեանը

նախատինք կը բերէ եւ որ անդադար կրկնուի թեամբ տաղտնացուցիչ միօրինակութիւն մը կրնծայէ մեզ . բայց յակամայից բռնադատեալ ստիպված ենք քանի մը խօսք այս նամակին վրայ ալ ընել : Այս նամակին տարերքն ալ սովորականին պէս . սուտ , զըպարտութիւն եւ լրկութիւն : Բնթերցողը կարծեմ ալ չը տարակուսիր , որ նամակին բովանդակութիւնը դարձեալ այն երեք մարդոց վրայ կը դառնայ . Վաթուղիկոս , Հայրապետեանց , Վալբանդեանց . Հայրապետեանց , Աթուղիկոս : Այս երեքը , ինչպէս իրեն , անանկ ալ տէրութեանը թշնամի են եղեր . մանաւանդ Վալբանդեանցը , որ ամենուն իւրաքանչիւր կրնէ եղեր (կերեւայ թէ զինքն ալ խրատորմիչ է ըրեր) տէրութեան յայտնի է եղեր , բերդը կը պահվի եղեր եւ այլն եւ այլն՝ բերնի թափթրվութիւնը՝ անոր խտագոյն պատիժ մը տալը տէրութեան մեծամեծ օգուտներ պիտի բերէ եղեր . (մոի՛ն , Պարբիկ , բազում լրբութիւնը զքեզ ի՛մողրութիւն ածէ) ըստ որում անոր նման խռովարարներն ալ անոր պատժվելը կրնան խրատվի եղեր :

Այս խօսքերը անարգութիւն են տէրութեան , քանզի ասոր գրողը Ռուսիոյ մէջ օրէնք չենթադրեր , երբ կը կարծէ թէ մարդ մը կըրնայ պատժվիլ՝ բաղդախնդիր մէկու մը քսութեամբ : Թէ որ Վալբանդեանցը յանցանք մը ունի Տէրութեան առջեւ , անոր համար Տէրութիւնը դատաստան ունի , դատաստանի՛ն կը վերաբերի զանի դատապարտելը կամ արգարացընելը եւ բնաւ ուրիշ մէկը չը կրնար խտանըվիլ . դատաստանն ալ առանց օրէնքի չը կրնար զանի դատապարտել : Խորէն վարդապետը իր բնախօսական (Ֆիլիօթիք) դասերուն մէկուն մէջ , Արխտոտեկին հետեւելով ըսած էր , թէ մարդուս ուղեղը սպունդի նման բան մ'է . ասոր վրայ որչափ որ գայթակղեր էին նէ ալ անդամազննութենէ ու բնախօսութենէ դուրս՝ կըրնայ ընդունվիլ Արխտոտեկին ըսածը Այսպիսով օրով ուղեղին վերաբերութեամբ : Մենք ընդհատեցինք բողոքի շարունակութիւնը քանզի ձանձրացանք . մէկ խօսքով մեր Մովսէսեան Մովսէսը կըսէ . ինչ որ չար բան կայ աշխարհիս երեսը՝ այն ամենը « Արհմն արար » . — Հայրապետեանց եւ Վալբանդեանց . (կարծեցուցանէ զքեզ դեւդ) : Արդապետը կը բողոքէ նէ՝ ասի լոկ իր անձնական քաջածներուն պատճառով չէ , քաւ լիցի , բայց անոր համար է , որ ցաւօք

սրտի յայտնէ կառավարութեան, թէ իր Տէրութեան քրած խոստմունքը աս արգելադրութեանը ներքին պատճառով չը կրնար արդիւնացնել: Տէրութեան հոգն է որ զանի կը մաշեցընէ. թէ չէ իր քաջածնեւորն համար կը խնդայ. ուրովհետեւ «իր վարձքը շատ պիտի ըլլան երկինքը», և ինչպէս կիրքերը իրեն համար, այնպէս ալ ինքը կիրքերուն համար մեռած է:

Թօսա՞ք ուր տեղն է. այս դադունի նամակը Կոմս Ալֆրէսէն ուրիշ մէկը չը պիտի կարգայ եղեր, հիմայ անոր օրինակը Թէոդոսիոյ մէջ ձեռքէ ձեռք կը պտըտի:

Մեր վարդապետը իր բանականութիւնը խալառ գոհեր է իր սրտի կատաղութեանը. քանզի մի և նոյն նամակին մէջ կըսէ. Ս. Հայրապետեանց եւ Վալբանդեանց ժողովուրդին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունենալով՝ սրտերնուն ուզածը առաջ տանել կու տան ու ինքը այս պատճառով անպատիւ է ժողովուրդին առջեւ. Բ. Բնաւ մէկը իրեն ընդդիմութիւն մը չընեն եւ ամենքն ալ զինքը մեծ պատուով կրնդունին այս երկուքէն զառ, որ կորստիւթու ըլլան նէ՝ շատ աղէկ պիտի ըլլայ. վասն զի ժողովուրդին ալ ատեն ինչ են: Ետքը, մասնաւորապէս նորէն դառնալով Վալբանդեանցի վրայ՝ կըսէ. «ոմն Վալբանդեանց զոր բնաւ մէկը չը ճանչեր»: Բայց ինքը Մ. յովազովսքին մեծ եւ անպայման ազդեցութիւն ունի եղեր բոլոր Հայոց եւ մանաւանդ Տաճրաստանի Հայոց վրայ. սակայն Վալբանդեանցն սպաններ է անոր ազդեցութիւնը. Ստոյգ է որ Նիզուրիները երբէք չը կրցան սիրել տրամաբանութիւնը, բայց այսչափ ալ չը կրցան չարչարել զանի:

Ըսենք թէ Վալբանդեանցը կերպարան եաւ ընչութիւն է. Մ. յովազովսքին կերպարան եաւ ետեւիւն. սքանչելի անձ մ'որ Մ. քրահամ ալ ձանկացեր է եղեր անոր օրերուն մէկը տեսնել ու չէ կրցեր. արեգակ մը, որ Վախախնամութիւնը 1907 դարու հորիզոնին պահեր է եղեր: Ե. յս երկու դրութիւններն ալ առանց պայմանի ընդունինք: Վալբանդեանցին համար «ի խաչ հան զգա» պօռանք. իսկ Մ. յովազովսքին վասն ցուցնելով՝ «ահա Լստուածն քո, խրայել, որ եհան զքեզ յԱզիւղատոս» ըսենք. թէ որ ասով ալ գոհ չ'ըլլար նէ՝ իր արձանն ալ համապատիւ կայեցընենք «Լստարոյ», Քաւմախայ եւ Սեղքոմայ արուարձանի եւ Թարաւհատայ, Թարմատարի, եւայլն. ասկէ անդին պատիւ չ'ըլլար ա՛: Բայց Տրամաբանութիւնն

ինչ ընենք: Դո՛ւն ալ. անոր խօսքը կըլլայ. «տրամաբանութիւն վասն մարդոյ եղեւ եւ ոչ մարդ վասն տրամաբանութեան»: Ինչ կուղէնէ ըլլայ. «մի թէ պահապան իցեմ տրամաբանութեան»:

— Զէ՛, մենք զանի չենք ձգեր եւ պայտէ ֆէլէֆ մ'ըլլալով գրոց աշակերտ չենք նէ ալ գործածածնիս ճոն Սթիւարթ Միլլի տրամաբանութիւնն է. Ե. յովազովսքին բանին կու գայ նէ՝ կարդա զանի. մեր բանին կու գայ եւ շատ ալ գոհ ենք. ուստի եւ տրամաբանութեան անունով կըսենք ալ. ի՞նչպէս կըլլայ որ ոչնչութիւնը Ե. յովազովսքին պէս ետեւիւն մը կը կործանէ, անոր ազդեցութիւնը կանհետացնէ, անոր ձեռքերը կը ջլատէ: Եսի անհնարին բան մ'է եւ որովհետեւ ամենքնիս ալ բնութեան օրէնքին տակը կապրինք, ասի չը կրնար ըլլալ. ասոր մէջ սուտ մը կը պահվորի, որ տրամաբանութիւնը անպատճառ պիտի գտնէ և խայտառակէ զանի: Ուժ մը չեզոքացընելու համար՝ բնականապէս՝ անոր համազօր ուժ կը պահանջովի. իսկ յաղթահարելու համար՝ առաւել քան թէ համազօր: Ըսենք թէ կշիռք մ'ուսինք ձեռքերնիս. անոր թաթերը նշանակենք, Ս. Բ. տառերով: Թէ որ Ս. ին վրան մէկ օգկայ յի ծանրութիւն զնենք նէ՝ Բ. ը վեր կենէ. զուգակշիռը չենք կրնար պահել մինչեւ որ Բ. ին վրայ ալ մէկ օգկայի ծանրութիւն մը չը զնենք: Եպա եթէ կուզենք որ Բ. ը վերցընէ զՍ. ուրեմն անոր վրայ դրածնիս մէկ օգկայէն աւելի ծանր ըլլալու է. ասի ամեն մարդ գիտէ Ե. յովազովսքին զատ: Ծո՛, Լեւտարանին մէջն ալ չը կարդար. թէ որ զանի բացած ունի. «մէկը չը կրնար հզօրին տունը մանել ու անոր ինքը յափշտակել» մինչեւ որ նախ զհզօրը չը կապէ. Ըսել է որ մանողը հզօրագոյն պիտի ըլլայ՝ թէ որ հզօրը իրաւցընէ ան իր տունը մանողէն պիտի կապվի. կէ՛նէ չ'ըլլար ծո՛, կէ՛նէ չը հասկընար Ե. յովազովսքին. անի դարձեալ իր էջը կը քշէ իր գաղտնի նամակին մէջ:

Ե. յովազովսքին հզօր. ասի ինքը Ե. յովազովսքին կ'ըսէ. Վալբանդեանց անզօր. աս ալ Ե. յովազովսքին կ'ըսէ. այս երկու դրութիւնն ալ սանի զնենէն ետքը՝ դարձեալ նոյն Ե. յովազովսքին կ'ըսէ թէ աս անզօրը եկեր զհզօրը կապեր ու անոր ունեցածը անկէ հաներ է:

Ե. յովազովսքին զատ՝ ամեն մարդ այս տողերը կարդալով, մարդկային բանականութեան ընդաբոյս տրամաբանութեամբ սանի պիտի խօսի: